

УДК 373.1 + 613.955(07)

Г. Я. ЖИРСЬКА, О. М. КІКІНЕЖДІ, Н. О. БУДНА

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЗМІСТУ ПРЕДМЕТА «ОСНОВИ ЗДОРОВ'Я» ДЛЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Представлено концепцію побудови курсу «Основи здоров'я» для загальноосвітніх навчальних закладів на основі впровадження здоров'язбережувальної технології навчання. Розкрито особливості гуманістичного, особистісно орієнтованого та гендерного підходів її реалізації. Обґрунтовано роль оздоровчої функції загальноосвітньої школи, що передбачає створення екологічно безпечного, творчо розвивального, емоційно сприятливого середовища за умови суб'єкт-суб'єктної взаємодії вчителів, учнів та батьків.

Ключові слова: концепція, здоров'язбережувальна компетентність, здоров'язбережувальна технологія навчання.

Г. Я. ЖИРСКАЯ, О. М. КИКИНЕЖДИ, Н. А. БУДНАЯ

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПРИНЦИПЫ СОДЕРЖАНИЯ ПРЕДМЕТА «ОСНОВЫ ЗДОРОВЬЯ» ДЛЯ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

Представлена концепция построения курса «Основы здоровья» для общеобразовательных учебных заведений на основе внедрения здоровьесберегательной технологии обучения. Раскрыты особенности гуманистического, личностно ориентированного и гендерного подходов ее реализации. Обоснована роль оздоровительной функции общеобразовательной школы, которая предусматривает создание экологически безопасной, творчески развивающей, эмоционально благоприятной среды при условии субъект-субъектного взаимодействия учителей, учеников и родителей.

Ключевые слова: концепция, здоровьесберегательная компетентность, здоровьесберегательная технология обучения.

H. Y. ZHYRSKA, O. M. KIKINEZHDI, N. O. BUDNA

THE CONCEPTUAL PRINCIPLES OF THE CONTENT OF THE DISCIPLINE «HEALTH FOUNDATIONS» FOR THE SECONDARY EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS

A concept for construction of the course «Fundamentals of health» for general educational establishments through the introduction of health saving training technology has been introduced. The features of humanistic, learner-centered and gender-based approaches for its implementation have been revealed. The role of health-improvement function of a secondary school that provides formation of the ecologically safe, creative developing, emotionally supportive environment provided subject-to-subject interaction of teachers, students and parents has been substantiated.

Keywords: concept, health saving competence, health saving training technology.

Збереження здоров'я підростаючого покоління у час посилення екологічної, демографічної та соціальної загрози людині є гостроактуальною проблемою в Україні, що потребує конкретного вирішення в повсякденній шкільній практиці. Прищеплення кожній дитині навичок здорового способу життя, рухової активності, знань про свій організм, зміцнення здоров'я, протидії хворобам, досягнення високої працездатності та тривалої творчої активності є пріоритетами у створенні оздоровчого середовища у загальноосвітній школі, впровадженні здоров'язбережувальної освіти та побудові шкільних підручників з основ здоров'я. Дороговказом для виховання у дітей культури здоров'я слугують слова великого добротворця В. Сухомлинського: «Турбота про здоров'я – це найважливіша праця вихователя. Від життєдіяльності, бадьорості дітей залежить їхнє духовне життя, світогляд, розумовий розвиток, міцність знань, віра у власні сили...» [16, с. 103]. Відповідно до вищесказаного

можна визначити кредо курсу з основ здоров'я: «Здорова дитина – здорова родина – здорова країна».

Суть предмета «Основи здоров'я» полягає у вирішенні валеологічних, моральних та соціальних проблем, головними з яких є збереження здоров'я та психіки дитини і створення сприятливих умов для діяльності школярів, спрямованої на саморозвиток культури здоров'я як культури фізичної, психологічної та інтелектуальної. Першочерговість цих завдань відповідає гаслу «Усе найкраще – дітям!», сутність реалізації якого президент Національної академії педагогічних наук України В. Кремень вбачає у концепції «дитиноцентризму» як пошануванні особистості дитини, її індивідуальності, створенні необхідних умов для її становлення і розвитку: «Культура дитиноцентризму та інноваційності повинна визначати всю діяльність сучасного вчителя як у школі, так і так і поза її межами» [11, с. 412–413]. Саме такий підхід реалізується у здоров'язбережувальних технологіях що мають стати основою навчально-виховного процесу з курсу «Основи здоров'я».

Науково-теоретичним обґрунтуванням здоров'язбережувальної технології є спадщина гуманістичної педагогіки (В. Сухомлинський, К. Ушинський, С. Русова, Г. Ващенко, А. Макаренко), концепція «розвивального навчання» (Л. Виготський, П. Гальперін, Г. Костюк, С. Максименко), особистісно-діяльнісний (С. Рубінштейн, О. Леонтьєв, М. Боришевський, І. Бех) та гендерний (Т. Говорун, О. Кікінежді, В. Кравець) підходи, що передбачають створення умов для самореалізації кожної дитини у сфері здоров'я, формування її емоційно-ціннісного ставлення до власного здоров'я, оволодіння здоров'язбережувальними компетенціями на основі набуття життєвих навичок та побудови власного стилю життя (Т. Бойченко, Т. Воронцова, О. Пометун, О. Савченко, О. Сухомлинська та інші).

Мета статті полягає в обґрунтуванні авторської концепції побудови змісту шкільного курсу «Основи здоров'я» та технології його засвоєння у початковій школі.

Авторська концепція змісту курсу з основ здоров'я ґрунтується на методологічних засадах Державного Стандарту початкової загальної освіти, ідеях психолого-педагогічної та валеологічної науки, базовій програмі з основ здоров'я для 1–4 класів загальноосвітніх навчальних закладів. Основною ідеєю предмета «Основи здоров'я» є формування здоров'язбережувальної компетентності школярів на основі оволодіння ними знаннями про здоров'я та безпеку, практичними навичками здорового способу життя і безпечної поведінки, формування в них ціннісного ставлення до життя і здоров'я, сприяння їх фізичному, психічному, соціальному і духовному розвитку [3; 6].

Здоров'язбережувальна компетентність розглядається як узагальнений результат вивчення предмета «Основи здоров'я» і визначається як здатність учнів застосовувати здоров'язбережувальні компетенції в умовах конкретної життєвої або навчальної ситуації на користь збереження, зміцнення і формування здоров'я. Здоров'язбережувальні компетенції (життєві та спеціальні) – це суспільно визнаний рівень знань, умінь, навичок, ставлень, які сприяють здоров'ю у всіх сферах життєдіяльності людини.

Головними завданнями курсу з основ здоров'я є:

- формування в учнів знань про здоров'я, здоровий спосіб життя, безпечну поведінку, взаємозв'язок організму людини з природним, техногенним і соціальним оточенням;
- розвиток в учнів мотивації дбайливо ставитися до власного здоров'я, удосконалювати фізичну, соціальну, психічну і духовну його складові;
- виховання в учнів потреби у здоров'ї, що є важливою життєвою цінністю, свідомого прагнення до ведення здорового способу життя;
- розвиток умінь самостійно приймати рішення щодо власних вчинків;
- набуття учнями власного здоров'язбережувального досвіду з урахуванням стану здоров'я;
- використання у повсякденному житті досвіду здоров'язбережувальної діяльності для власного здоров'я та здоров'я інших людей [6].

У програмі навчального курсу зазначено, що змістову основу предмета складають такі базові поняття: здоров'я, здоровий спосіб життя, безпечна поведінка, здоров'язбережувальна компетентність, здоров'язбережувальні компетенції (життєві і спеціальні навички). Для конкретизації змісту важливо зазначити, що здоров'я розглядається як: 1) стан загального

фізичного, психологічного та соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних вад (ВООЗ) та 2) процес формування, збереження, зміцнення, відновлення фізичної, соціальної, психічної та духовної його складових. Здоровий спосіб життя – це спосіб життєдіяльності людини, метою якого є формування, збереження і зміцнення здоров'я. Безпечна поведінка – це поведінка людини, яка не загрожує її життю і здоров'ю та безпеці інших людей [3].

В основу авторської концепції покладено інноваційну здоров'язбережувальну технологію, яка в контексті компетентнісної та розвивальної парадигм спрямована на формування здорової та життєтворчої особистості. Її реалізація забезпечується гуманістичним, особистісно орієнтованим та гендерним підходами, які сприяють розвитку індивідуальності та гармонійної цілісності особистості, дотриманню рівних прав та можливостей обох статей і дітей з особливими потребами, оволодінню соціально значущими зразками поведінки і протистояння соціальним ризикам, формуванню свідомого ставлення до власного здоров'я тощо.

На нашу думку, особливістю організації навчання основам здоров'я, згідно з гуманістичним підходом, є активізація самовизначення школярів у сфері здорового способу життя та безпечної поведінки, міжособистісних взаємин, культури здоров'я загалом. Ключове положення пропонованої концепції курсу «Основ здоров'я» полягає в організації оздоровчої функції загальноосвітньої школи, зокрема, початкової, що передбачає створення екологічно безпечного, творчо розвивального, емоційно сприятливого середовища за умови суб'єкт-суб'єктної взаємодії в тріаді «вчитель – учні – батьки».

Це положення забезпечується застосуванням інтерактивних методів навчання, діалогу (полілогу) тощо, впровадженням сучасних форм навчання (тренінгів, ігор, проєктів, диспутів), а також реалізацією провідних функцій підручників (інформаційної, розвивальної, виховної та мотиваційної), що залежить від методичної грамотності їх побудови. Розвивальна функція реалізується шляхом впливу на особистість учня, що здійснюється в таких напрямках: розвиток психічних процесів (сприймання, уваги, уяви, пам'яті, мислення тощо), формування загальнонавчальних умінь і навичок (організаційних, загальнонавчальних, загальнопізнавальних та контрольно-оцінних), розвиток творчих здібностей. Мотиваційна функція реалізується шляхом включення прикладів із життя, усної народної творчості, виконання «веселих завдань», розташування малюнків, казок, діалогів, усмішок [7; 8].

Зміст навчального матеріалу добирається на основі наступних принципів:

- об'єктивність знань з предмета «Основи здоров'я»;
- відповідність їх засвоєння віковим можливостям учнів;
- суб'єктна позиція школяра як умова активізації самовизначення та саморефлексії, несподіванки під соціальні ризики;
- рівноцінність «чоловічого» та «жіночого» начал в дидактичному матеріалі;
- позитивізм і толерантність у діалогічному спілкуванні з однолітками та дорослими;
- опора на власний життєвий досвід індивіда, критичне осмислення засвоєних настанов щодо збереження здоров'я;
- включення народознавчої та етнокультурної спадщини.

Авторське бачення організації навчання з реформованого курсу «Основ здоров'я» у початковій школі, що набирає чинності у 2012–2013 навчальному році, передбачає формування успішної, креативної та соціально адаптивної особистості з відповідальним ставленням до власного здоров'я та здоров'я оточуючих, свідомою потребою у здоровому способі життя, що є співзвучним актуальним освітнім проблемам, висвітленим у «Білій книзі національної освіти України» [2].

Побудова навчального предмета з основ здоров'я здійснюється відповідно до освітньої галузі «Здоров'я і фізична культура», мета якої – формування здоров'язбережувальної компетентності шляхом набуття учнями навичок збереження, зміцнення усіх складових здоров'я та дбайливого ставлення до нього, розвиток особистої фізичної культури й формування звичок безпечної поведінки, що передбачає вивчення відповідних предметів.

На нашу думку, реалізація змістової лінії «Здоров'я» з основ здоров'я для учнів початкової школи передбачає нагромадження корисного досвіду щодо здорового способу життя у вигляді створення своєрідного «портфоліо» як допоміжного пугівника до Країни Здоров'я. Реалізація компетентнісної парадигми передбачає подальше осмислення власної

позиції дитини у валеологічній поведінці, що досягається за умови зміни акцентів при конструюванні підручників та навчально-виховного процесу з курсу «Основ здоров'я» з інформаційно-когнітивної діяльності на діяльнісно-особистісну модель навчання.

Змістом цієї моделі є завдання на залучення школярів до активної навчально-пізнавальної (конструктивно-реконструктивної, проблемно-пошукової, дослідницької тощо) діяльності з врахуванням принципів гендерної рівності, спрямовані на:

- розвиток в учнів активної мотивації дбайливо ставитися до власного здоров'я і займатися фізичною культурою, удосконалювати фізичну, соціальну, психічну і духовну складові здоров'я;
- формування вмінь і навичок здорового способу життя, безпеки життєдіяльності дівчаток та хлопчиків;
- ознайомлення з впливом на здоров'я рухової активності та загартування організму, формування знань, умінь і навичок особистої гігієни, профілактики захворюваності і травматизму, правил техніки безпеки для дітей обох статей;
- виховання в учнів та учениць потреби у здоров'ї, що є важливою життєвою цінністю, розвиток свідомого прагнення до ведення здорового способу життя;
- набуття дівчатками та хлопчиками власного здоров'язбережувального досвіду з урахуванням стану здоров'я та використання його у повсякденному житті.

Реалізація здоров'язбережувальної технології у процесі вивчення курсу «Основи здоров'я» передбачає перетворення шкільного середовища на своєрідну «творчу життєву лабораторію», в якій учні опановують ази валеологічної культури. Ефективність становлення культури здоров'я в учнів залежить від проектної діяльності, яка сприяє поглибленню їхньої валеологічної грамотності, від прикладної спрямованості змісту навчального матеріалу, що уможливорює практичне застосування валеологічних знань.

Інтерактивна взаємодія учня з вчителем чи учня з учнями, що полягає у багаторазовому вправлянні щодо здорового способу життя у процесі групової взаємодії, породжує дух партнерства, і спрямована на активізацію позиції суб'єктності школярів у набутті здоров'язбережувальних компетенцій: суспільно визнаного рівня знань, умінь, навичок і ставлень, які сприяють здоров'ю у всіх сферах життєдіяльності людини.

Здоров'язбережувальна компетентність як здатність учня застосовувати здоров'язбережувальні компетенції в умовах конкретної життєвої або навчальної ситуації на користь збереження, зміцнення та формування здоров'я, органічно корелюється з соціальною та предметною компетентностями. Остання розглядається як освоєння учнями специфічних валеологічних знань, умінь та навичок як самостійних елементів суб'єктного досвіду, а соціальна компетентність — здатність особистості продуктивно співпрацювати з різними партнерами у групі та колективі. Інтеграція знань з основ здоров'я можлива на основі набуття учнями предметних і міжпредметних компетенцій з таких освітніх галузей, як «Мови і література», «Математика», «Природознавство», «Суспільствознавство», «Технології» та «Мистецтво».

Разом з тим концептуальні засади побудови курсу «Основ здоров'я» враховують наступні принципи особистісно орієнтованого навчання:

- опора на вікові потреби та інтереси молодших школярів;
- створення умов для психічної та емоційної врівноваженості з метою вільного самовияву індивідуальних позицій (будь-яка точка зору має право на існування, проте кожен самостійно вирішує приймати її до уваги чи ні);
- співпраця, діалог (полілог) з учнями та вчителем і батьками;
- використання різноманітних дидактичних ситуацій, що ілюструють здоровий спосіб життя та безпечну поведінку;
- активізація «Я-висловлювань» в реалізації права на власну думку;
- стимулювання дослідницького ставлення до проблеми;
- розвиток критичності мислення учнів;
- рефлексія власної позиції щодо ведення здорового способу життя [1].

Ключовими методологічними підходами здоров'язбережувальної технології в контексті особистісно розвивальної парадигми як умови актуалізації вільного та творчого самовираження молодших школярів є:

- система знань з основ здоров'я — засіб розвитку особистісного потенціалу індивіда, здатності до власного вибору здорових життєвих стратегій та поведінки у безпечному довкіллі;
- учень/учениця як суб'єкти навчання — особи, які вчать самі себе під керівництвом учителя;
- формування егалітарної свідомості в учнів шляхом орієнтацій дівчаток і хлопчиків на паритетні стосунки, на співдружність «різних, проте рівних» з врахуванням гендерної компоненти в системі валеологічних знань.

Відповідно до змісту базової програми зміст курсу для кожного класу структурується за такими розділами: 1) здоров'я людини; 2) фізична складова здоров'я; 3) соціальна складова здоров'я; 4) психічна та духовна складові здоров'я.

Розділ «Здоров'я людини» передбачає формування цілісного уявлення учнів про здоров'я, безпеку і розвиток людини та їх взаємозв'язок із способом життя і навколишнім середовищем.

Розділ «Фізична складова здоров'я» спрямований на вивчення чинників, що впливають на фізичне благополуччя дитини.

Розділ «Соціальна складова здоров'я» присвячений вивченню чинників, які впливають на соціальне благополуччя людини, та правил безпечної поведінки у навколишньому середовищі. Профілактика шкідливих звичок розглядається в контексті формування в учнів навичок протидії негативним соціальним впливам.

Розділ «Психічна та духовна складові здоров'я» містить інформацію щодо чинників, які впливають на емоційний, інтелектуальний та духовний розвиток учня. Профілактика шкідливих звичок розглядається в контексті розвитку позитивної самооцінки, навичок критичного мислення й уміння приймати виважені рішення.

Підручники з основ здоров'я конструюються відповідно до основних критеріїв підручникотворення [8, с. 130–131] та за концентричним принципом. Зокрема, оскільки зазначені розділи є наскрізними для всієї початкової школи, то в кожному класі зміст і обсяг пропонованої учням інформації, організація її засвоєння змінюються та ускладнюються відповідно до зростаючих пізнавальних, психологічних та вікових особливостей учнів. Згідно з цим кожний підручник може мати умовну назву, наприклад: для 1 класу — «Скринька здоров'я», для 2 класу — «Формула здоров'я», для 3 класу — «Етика здоров'я» і для 4 класу — «Кодекс здоров'я».

Доречними будуть дійові персонажі Здоров'ятка (Олеся і Лукашик), які ведуть здоровий спосіб життя, подають учням позитивні приклади здоров'язбережувальної поведінки та алгоритм зміцнення і збереження здоров'я. Здоров'ятка стануть організаторами інтерактивного засвоєння учнями змісту курсу, пропонуватимуть «на рівних» з ними виконувати валеологічні завдання у парах та малих групах за принципом «Роби з нами, роби, як ми».

Розвиток оцінно-рефлексивних дій в учнів, як передумова формування ціннісного ставлення до здоров'я, досягається через пошукові запитання: «Як?», «Чому?» «Навіщо?», «Як ти вважаєш?», «Чи вмієш ти...?», «Чого ти зможеш досягти...?», «Поміркуй!», «Поясни!» тощо.

З метою грамотної взаємодії школи з батьками учнів та залучення дорослих до життя дитини варто запровадити в підручнику рубрику «Домашня академія здоров'я». Рубрика «Віночок здоров'я» міститиме народознавчий компонент, знайомитиме з етнокультурою наших пращурів (приказками та прислів'ями, традиціями та обрядами) щодо їх ставлення до збереження та зміцнення здоров'я. Робота із словничком сприятиме підвищенню валеологічної грамотності учнів.

Елементами превентивної освіти щодо формування в учнів безпечної поведінки є втілення у змісті курсу навчання на засадах розвитку життєвих навичок [4]. Це досягається шляхом включення доступного, наочно-образного, емоційно-насиченого матеріалу та практично-дієвої форми його опрацювання за допомогою використання певних методичних прийомів (блок-схеми, виконання дій за певним алгоритмом, моделювання ситуацій, здійснення альтернативного вибору тощо).

На нашу думку, зміст підручників з основ здоров'я доцільно конструювати за єдиним алгоритмом, який ускладнюватиметься у кожному з наступних класів і включатиме три складові щодо вивчення кожної теми: вступну (актуалізація наявних життєвих уявлень учнів через посилення мотивації навчальної діяльності), основну (активне експериментування, самостійна робота для засвоєння нових знань, умінь і навичок, діалог (полілог) у парах і малих групах тощо) та завершальну (рефлексія заняття та його результатів, само- та взаємооцінювання навчальних досягнень).

Особливістю методики навчання у початковій школі є активні методи і прийоми навчання: пошукові запитання, етюди, ігри, тексти, вірші, моральні ситуації, творчі завдання, елементи образотворчого мистецтва тощо. Згідно з авторською концепцією відповідно до переважаючого характеру пізнавальної діяльності учнів інтерактивний підхід обраний провідною технікою засвоєння знань з основ здоров'я, тому лише незначну частину валеологічної інформації можна подати у вигляді рекомендацій або досвіду поведінки Здоров'яток. Більшу частину навчального матеріалу учні засвоюватимуть шляхом вирішення проблемних запитань, виконання дидактичних вправ, ігор, блок-схем, розгадування загадок, прислів'їв, розучування та оцінки смішинок-веселинок, віршів, лічилок, скоромовок тощо.

Застосування проектних завдань з урахуванням вікових особливостей психічного розвитку учнів сприяє активізації самомотивації молодших школярів до вивчення основ здоров'я. Акцентується увага на пошуковій активності учнів, спонуканні їх до творчості під час виконання творчих завдань, які нами умовно розподілені на такі групи: 1) завдання, що сприяють емоційному сприйняттю дітьми ілюстрацій та текстових компонентів з відомих казок, оповідань тощо; 2) завдання, в основі яких лежить використання прийому емпатії; 3) завдання для розвитку логічного мислення і творчої уяви; 4) завдання, що сприяють збагаченню словникового запасу дітей; 5) рухливі народні ігри.

У підручниках, особливо для 1 класу, провідне місце належить ілюстраціям, оскільки вони самостійно розкривають зміст навчального матеріалу, створюють базу для обговорення, допомагають уявити ту чи іншу навчальну (життєву) ситуацію, спонукують до вирішення проблемної ситуації. Така доцільність зумовлена тим, що в більшості учнів 1 класу ще не сформовано навички читання. Тому практичний матеріал у підручнику має мати яскраве емоційне забарвлення. У підручниках для 2–4 класів співвідношення тексту до ілюстрацій дещо зростає.

Ілюстративний матеріал як комплекс зображень і елементів є научною опорою мислення, покликаною посилювати пізнавальний, естетичний, емоційний та інші аспекти навчального матеріалу підручника. Відповідність ілюстративного матеріалу віковим особливостям молодших школярів досягається через реалістичність зображення, наближення до життєвого досвіду дітей, виразність і чіткість контурів, відображення суттєвих ознак без перевантаження деталями, інтенсивність кольорів, зв'язок зображуваного з текстом, динамізм малюнків.

Подальша інституціоналізація валеологічної освіти передбачає вивчення учнями курсу «Основи здоров'я» та широку міждисциплінарність в основній школі.

Таким чином, створення оздоровчого середовища в загальноосвітній школі на основі особистісно орієнтованого, гендерного та диференційованого підходів сприятиме реалізації здоров'язбережувальної освіти як ресурсу розвитку здорового демократичного суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. / І. Д. Бех. – К.: Либідь, 2003. – Кн.1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. – 280 с.
2. Біла книга національної освіти України / Т.Ф. Алексєєнко, В.М. Аніщенко, Г. О. Балл та ін.; за заг. ред. В. Г. Кременя. – К.: Інформ. системи, 2010. – 340 с.
3. Бойченко Т. Є. Основи здоров'я. 1–4 класи загальноосвітніх навчальних закладів: Програма / Т. Є. Бойченко, Т. В.Воронцова, О. В. Гнатюк та ін. [Електронний ресурс] Режим доступу: mon.gov.ua/images/files/one-four/osnovy_zdorov.doc
4. Воронцова Т. В. Основи здоров'я. 5 клас: посібник для вчителя / Т. В. Воронцова, В. С. Пономаренко. – К.: Алатон, 2005. – 264 с.
5. Говорун Т. В. Гендерна психологія: навч. посібники для студ. вищих навч. закладів / Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді. – К.: Вид. центр «Академія», 2004. – 308 с.

6. Державний стандарт початкової загальної освіти (лист МОН від № 1/9-695 від 06.12.2005) [Електронний ресурс] Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/2513/
7. Застосування інтерактивних технологій у навчанні молодших школярів: метод. посібники для вчителів початкової школи / О. І. Пометун, Л. В. Пироженко, О. А. Біда та ін; за ред. О. І. Пометун. – Тернопіль: – Навчальна книга–Богдан, 2011. – 304 с.
8. Кодлюк Я. П. Теорія і практика підручникотворення в початковій освіті / Я. П. Кодлюк. – К.: Інформ.-аналіт. агенція «Наш час», 2006. – 368 с.
9. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк. – К.: Радянська школа, 1989. – 608 с.
10. Кравець В. П. Гендерна педагогіка: навч. посібники для студ. вищ. педагог. закладів освіти / В. П. Кравець. – Тернопіль: Джура, 2003. – 416 с.
11. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору / В. Г. Кремень. – К.: Педагогічна думка, 2009. – 520 с.
12. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К.: Вид-во ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.
13. Савченко О. Я. Виховний потенціал початкової освіти: посібники для вчителів і методистів початкового навчання / О. Я. Савченко. – К.: Богданова А. М., 2009. – 226 с.
14. Скрипченко О. В. Вікова та педагогічна психологія: навч. посібник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. – 2-ге вид. – К.: Каравела, 2007. – 400 с.
15. Сухомлинська О. В. Духовно-моральне виховання дітей та молоді: загальні тенденції й індивідуальний пошук / О. В. Сухомлинська. – К.: Добро, 2006. – 43 с.
16. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: у 5 томах / В. О. Сухомлинський – К.:Радянська школа, 1977. – Т. 3: Серце віддаю дітям. – 670 с.